

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

Кафедра туристичного та готельно-ресторанного бізнесу

Допущено до захисту

Завідувачка кафедр

_____ **Давиденко І.В.**

” _____ 2020 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня бакалавр за спеціальністю 242

Туризм за освітньою програмою Туризм на тему:

**«Європейський досвід для створення та розвитку
туристичних кластерів в Україні»**

Виконавець,

студентка гр. 47, ФМЕ

Козер Анастасія Андріївна

Науковий керівник,

к.е.н., доцент **Михайленко О.Л.**

Одеса 2020

ЗМІСТ

	стор.
ВСТУП	2
1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ТУРИСТИЧНОЇ КЛАСТЕРНОЇ ПОЛІТИКИ	5
1.1. Туризм, туристична політика, види туризму - сутність основних понять	5
1.2. Кластери як елемент комплексності для розвитку туризму ...	13
2. ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД КЛАСТЕРНОЇ ТУРИСТИЧНОЇ ПОЛІТИКИ	27
2.1. Нормативно-правові засади розвитку туристичних кластерів .	27
2.2. Особливості процесу кластеризації туристичної сфери у країнах Європи	35
2.3. Розвиток різних видів кластерів у туристичній сфері Європи .	42
3. ЗАСТОСУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ ДЛЯ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНИХ КЛАСТЕРІВ В УКРАЇНІ	61
3.1. Особливості розвитку кластерів у туристичній сфері України .	61
3.2. Показники ефективності функціонування кластерів.....	70
3.3. Шляхи підвищення процесу кластеризації туристичної сфери України за рахунок залучення європейського досвіду	78
ВИСНОВКИ І ПРОПОЗИЦІЇ	85
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	89
ДОДАТКИ	101

ВСТУП

Актуальність теми. Туризм хоч і розвивається величезними темпами, але, в умовах зростання конкуренції, вимагає грамотних маркетингових рішень щодо вдосконалення напрямків розвитку. Причому, останнім часом особливої актуальності набувають питання, пов'язані з оптимізацією взаємодії елементів туристичної галузі. Суб'єкти туристичної сфери потребують не тільки партнерських відносин, побудованих на прямій взаємодії на взаємовигідних умовах, але і в методології побудови цих відносин.

Особливу важливість також мають проблеми стратегічного управління туристичними підприємствами на рівні регіонів.

В умовах глобалізації кластери стали консолідуючою силою, що сприяє підприємствам для досягнення максимальної ефективності виробництва і отримання значних конкурентних переваг, що, в свою чергу, призводить до підвищення конкурентоспроможності країни.

Формування кластерів є ефективним механізмом залучення до регіону прямих іноземних інвестицій, що забезпечує мультиплікативний ефект розвитку регіональної економіки, включення національних суб'єктів в міжнародні виробничі ланцюжки створення додаткової вартості.

Мета роботи - дослідити європейський досвід кластеризації туристичної сфери для подальшого використання його в Україні.

Поставлена мета обумовила необхідність вирішення низки взаємопов'язаних **завдань**, а саме:

- розкрити сутність понять: туризм, туристична політика, види туризму;
- дослідити кластери як елемент комплексності для розвитку туризму;
- обґрунтувати нормативно-правові засади розвитку туристичних кластерів;
- проаналізувати особливості процесу кластеризації туристичної сфери у країнах Європи;
- вивчити розвиток різних видів кластерів у туристичній сфері Європи;

- виділити особливості розвитку кластерів у туристичній сфері України;

- дослідити показники ефективності функціонування кластерів;
- запропонувати шляхи підвищення процесу кластеризації туристичної сфери України за рахунок залучення європейського досвіду

Об'єкт дослідження - туристичні кластери Європи і України.

Предмет дослідження - процес впровадження європейського досвіду кластеризації у туристичну сферу України.

Теорію створення кластерів досліджували М. Портер [53-55], Буткевич О.В. [18], Терсіна О. [72] та інші; кластерні утворення у туристичній сфері досліджені Коваленко С. [38], Ракієвої О. [60], Федоренко В.Г. [74] та іншими; особливості розвитку кластерної політики викладаються у працях Давиденко І.В. [27], Михайлюк О.Л. [48-52].

Практичне значення кваліфікаційної роботи полягає у наступному:

- розкрито сутність понять: туризм, туристична політика, види туризму;
- досліджено кластери як елемент комплексності для розвитку туризму;
- обґрунтовано нормативно-правові засади розвитку туристичних кластерів;

- проаналізувано особливості процесу кластеризації туристичної сфери у країнах Європи;

- вивчено розвиток різних видів кластерів у туристичній сфері Європи;
- виділено особливості розвитку кластерів у туристичній сфері України;

- досліджено показники ефективності функціонування кластерів;
- запропоновано шляхи підвищення процесу кластеризації туристичної сфери України за рахунок залучення європейського досвіду.

Методи дослідження: порівняльного, історичного, статистичного аналізу; предметного моделювання, аналогії, метод аналіз-синтез, системно-структурний - для систематизації основних понять.

Інформаційна база дослідження. Дослідження по темі кваліфікаційної роботи проводилися за допомогою аналізу законодавчих актів, комплексних

програм розвитку регіонів, концепцій та стратегій

розвитку окремих видів діяльності країн ЄС, України та окремих територій; літературних джерел, матеріалів офіційних сайтів об'єднаних територіальних громад, обласних та районних адміністрацій.

Структура та обсяг роботи. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дипломної роботи становить 105 сторінок. Робота містить 11 таблиць, 24 малюнки, 3 додатки. Список використаних джерел включає 122 найменування.

Публікації за темою дослідження.

1. Козер А. А. Оцінка маркетингової діяльності туристичного підприємства «Impala Travel». - «Туристичний та готельно-ресторанний бізнес: світовий досвід та перспективи розвитку для України» .- Т.3, 15 квітня 2020 року,- ОНЕУ, Одеса,- С.96-99.

2. Козер А. А. Кластери як елемент комплексності для розвитку туризму. - «Туристичний та готельно-ресторанний бізнес: світовий досвід та перспективи розвитку для України»,- Т.3, 15 квітня 2020 року,- ОНЕУ, Одеса,- С.499-502.

3. Козер А.А. Особливості розвитку винного туризму в Італії. - «Туристичний та готельно-ресторанний бізнес: світовий досвід та перспективи розвитку для України» .- Т. 2, 15 квітня 2020 року,- ОНЕУ, Одеса,- С.242-245.

ВИСНОВКИ І ПРОПОЗИЦІЇ

1. Створення об'єднання підприємств у формі кластера є вигідним та має багато переваг, але відсутність спеціального закону щодо кластерів не дає можливості повноцінно регулювати їхню діяльність.

Відмінності кластерів від інших форм об'єднань підприємств:

- діяльність кластерів не визначає спеціальних особливостей його органів управління (на відміну від корпорацій та концернів);
- кластери мають постійний характер діяльності (на відміну від консорціумів);
- кластери створюються не лише з метою постійної координації господарської діяльності підприємств (на відміну від асоціацій);
- кластери тісно взаємодіють із навчальними закладами, органами місцевого самоврядування тощо;
- кластери отримують підтримку від держави або місцевих органів влади.

2. Для успішного розвитку туризму в Україні і регіоні необхідно вдосконалювати нормативно правову базу цієї діяльності, а саме:

- урахуванням досвіду провідних туристичних країн ЄС шляхом, що забезпечить вдосконалення законодавства у зазначеній сфері;
- приведення у відповідність з міжнародними вимогами методів статистики у сфері туризму та курортів та впровадження рекомендованої Всесвітньою туристичною організацією ООН (ЮНВТО) системи сателітного рахунка;
- візової лібералізації та спрощення візових процедур для туристів з країн, що є цільовими ринками для України;
- актуалізації діючих та укладення нових міжвідомчих та міжурядових угод про співпрацю у сфері туризму та курортів;
- гармонізація національних стандартів у сфері туризму та курортів з міжнародними стандартами, що сприятиме підвищенню якості національного туристичного продукту шляхом:
  - впровадження міжнародної системи якості послуг за такими напрямками, як туроператорська та турагентська діяльність; готелі та аналогічні засоби

розміщення; заклади громадського харчування; гіді-перекладачі та екскурсоводи; туристичні інформаційні центри; курорти, оздоровчі послуги та кемпінги; пляжі, дайвінг; екологічний, сільський, активний туризм; інші пріоритетні види туризму для держави та регіонів; виставкова та конгресна діяльність тощо.

3. Критеріїв щодо ефективності функціонування туристичних кластерів не розроблено, але, зважаючи на те, що вони спричиняють особливий вплив на регіональних розвиток країни, до їх числа можна віднести:

високий рівень територіальної концентрації учасників кластеру, досягнення ними «критичної маси», що забезпечує максимально корисний ефект від взаємодії між ними;

показники зростання доданої вартості на рівні компанії, кластеру і сектору; показник частки підприємств кластера у ВРП; рівень зайнятості населення (% зайнятих у кластері); рівень доходів населення на території присутності кластерів;

показники обсягів залучених інвестицій, обсягів залучених венчурних коштів, оцінки участі банків у діяльності кластеру, обсягів державних і приватних інвестицій у розвиток інфраструктури; кількість отриманих грантів;

залучення прямих іноземних інвестицій у нові та вже існуючі компанії;

розвиток місцевого ринку праці та запобігання формуванню вузької спеціалізації персоналу, розширення місткості локального ринку праці.

4. Включення вітчизняних туристичних кластерів до глобальних ланцюжків вартості дозволяє істотно підняти рівень національної технологічної бази, підвищити швидкість і якість економічного зростання за рахунок підвищення міжнародної конкурентоспроможності підприємств, які входять до складу кластеру, шляхом:

придбання і впровадження критичних технологій, новітнього устаткування;

- отримання підприємствами кластеру доступу до сучасних методів управління і спеціальних знань;

- отримання ефективних можливостей виходу на конкурентні міжнародні

ринки.

5. Відмінності туристичних кластерів від інших форм об'єднань підприємств:

діяльність кластерів не визначає спеціальних особливостей його органів управління (на відміну від корпорацій та концернів);

кластери мають постійний характер діяльності (на відміну від консорціумів);

кластери створюються не лише з метою постійної координації господарської діяльності підприємств (на відміну від асоціацій);

кластери тісно взаємодіють із навчальними закладами, органами місцевого самоврядування тощо;

кластери отримують підтримку від держави або місцевих органів влади.

6. Загальні проблеми, що стримують розвиток туристичних кластерних структур:

- низький рівень прозорості і довіри між потенційними учасниками кластерів, у тому числі довіри до органів влади;

- відсутність достатнього досвіду державно-приватного партнерства, а також правові проблеми з його реалізації;

- недостатнє розуміння сутності кластерного підходу, його переваг та ефективності з боку органів влади та суб'єктів господарювання, а отже, і відсутність кластерних ініціатив та відповідної політики їх реалізації;

- нестача кваліфікованих кадрів, пов'язана з невідповідністю змісту і якості освітніх програм установ вищої, середньої та початкової професійної освіти потребам економіки;

- недостатня якість і доступність транспортної та інженерної інфраструктури;

- недостатній рівень організаційного розвитку кластеру, включаючи відсутність практики стратегічного планування розвитку кластеру, відсутність системи ефективних інформаційних комунікацій між учасниками кластеру;

- обмежений доступ до зарубіжних ринків;
- низький рівень розвитку спеціалізованої інфраструктури та сервісу, у тому числі готелів, організацій громадського харчування, пасажирського транспорту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про проект Концепції Національної стратегії формування та розвитку транскордонних кластерів,- від від 17 вересня 2009 року N 46,- Рішення Колегії Міністерства регіонального розвитку та будівництва України Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/FIN50039.html
2. Закон України про внесення змін до Закону України «Про туризм»// Відомості Верховної Ради України. - 2004. - №13. - Ст.180.
3. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про туризм» від 18 листопада 2003 р. №1282-IV.
4. Про впровадження кластерної моделі розвитку народних художніх промислів .- Розпорядження КМУ від 27 січня 2010 р. N 145-р .- Київ
//<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/145-2010-%D1%80>
5. Закон Кыргызской республики «О кластерах»,- Проект .- Режим доступу: <http://www.kenesh.kg/m/article/show/2380/na-obshestvennoe-obsuzhdenie-s-5-iyulya-2017-goda-vinositsya-proekt-zakona-kirgizskoy-respubliki-o-klasterah>
6. Концепція створення кластерів в Україні від 29.08.2008 р. [Електронний ресурс] / Міністерство економіки України - Режим доступу : http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_idM21164.
7. Концепция формирования перспективных национальных кластеров Республики Казахстан до 2020 года Постановление Правительства Республики Казахстан от 11 октября 2013 года № 1092 .- Режим доступу: <http://adilet.zan.kz/ms/docs/P1300001092>
8. Концепция формирования и развития инновационно-промышленных кластеров в Республике Беларусь // <https://www.belta.by/economics/view/v-belamsi-utverzhdjena-kontseptsija-formirovanij-a-i-razvitij-a-innovatsionno-promyshlennyh-klasterov-v-3-5257-2014>
9. О Стратегии внедрения модели сбалансированного развития Украины до 2030 года .- Проект закона Украины от 20.08.2018 № 9015-1. - Дата обращения: 20.08.2018 // http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JH6YF1AA.html

10. Александрова А.Ю. Туристские кластеры: содержание, границы, механизм функционирования // Современные проблемы сервиса и туризма. - 2007. - №1. - С.51-61.

11. Арбузова Ю. В. Перспективні напрямки розвитку зеленого туризму в Україні / Ю. В. Арбузова, В. Д. Яковенко / Інформаційні технології в освіті, науці та виробництві. - 2013. 120-128 с.

12. В Беларуси утверждена концепция формирования и развития инновационно-промышленных кластеров // Экономика 21.01.2014 | 18:52 21 января, Минск /Корр. БЕЛТА/.- Режим доступа: <https://www.belta.by/economics/view/v-belamsi-utverzhdjena-kontseptsija-formirovanij-a-i-razvitij-a-innovatsionno-promyshlennyh-klastero-v-3-5257-2014>

13. Балабанов Г. Сучасна Україна крізь призму транскордонних потоків населення / Г. Балабанов /Економічна та соціальна географія. -2015. 10-17с.

14. Багрій М. В. Кластер - перспективний напрям розвитку туристично-рекреаційного регіону / М. В. Багрій // Ефективна економіка № 6. - 2014. [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua>.

15. Бедрок Н.О. Адміністративно-правове регулювання туристичною галуззю: автореф. дне. ... канд. юрид. наук / Н.О. Бедрок. - К.: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2010. - 16 с.

16. Біль М.М. Механізм державного управління туристичною галуззю (регіональний аспект): автореф. дне. ... канд. наук з держ. упр. / М.М. Біль. - Л.: Львів, регіон, ін-т держ. упр. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, 2010. - 19 с.

17. Біль М. Механізм державного управління туристичною галуззю в Україні / М. Біль // Державне управління та місцеве самоврядування: збірник наукових праць Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України / За ред. С.М. Серьогіна. - 2009. - №3.

URL: http://www.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Dums/2009_3/09bmmgtgu.pdf

18. Буткевич О. В. Кластер як об'єкт господарсько-правової політики

держави: актуалізація проблеми//Юрист України. Цивільне право та господарське право,- 2013,- С. 44-48.

19. Ван Циншен, Топчиев А.Г. Теоретические и методологические аспекты рекреационной географии: современный подход // Український географічний журнал. - 2003. - №1. - С. 46-48.

20. Ван Циншен, Топчиев А.Г. Устойчивый туризм и экотуризм: тенденции и проблемы развития // Устойчивое развитие экологического туризма на Черноморском побережье. Сб. материалов симпозиума. - 2003. - С. 241.

21. Волкова Н.Н., Сахно Т.В. Индустриальные кластеры США
https://www.researchgate.net/publication/299506014_Industrialnye_klastery_SSA

22. Вишневська О.О. Туристичне країнознавство: ідруч. для студ. ВИЗ / О.О. Вишневська, А.Ю. Парфіненко, ВТ. Сідоров - Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010.-756 с.

23. Василюк Н.В. Регіональна політика як чинник ефективного розвитку ринку туристичних послуг / Н.В. Василюк // Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія «Економіка і менеджмент». - 2011. - Вип.3. - С.31-35.

24. Гаврилюк А. М. Інноваційні аспекти розвитку туристичній галузі в Україні / А. М. Гаврилюк, Є. В. Козловський /Географія та туризм. - 2013. 17-24 с.

25. Герасименко В.Г. Основы туристского бизнеса / В.Г. Герасименко. - Одесса: Черноморье, 1997. - 160 с.

26. Горбылева З.М. Экономика туризма: учеб.-практ. пособие / З.М. Горбылева. - Минск: БГЭУ, 2007. - 167 с.

27. Давиденко І.В., Михайлюк О.Л. Механізми державного регулювання кластерної політики у туристичному бізнесі України // Електронний ресурс// Східна Європа: економіка, бізнес та управління .- 2019 .- №3(20).- Режим доступу до ресурсу: <http://easterneurope-ebm.in.ua/20-2019-икг>.

28. Заболотний В.З., Лисецький Ф.М., Молодецький А.Е. Миколаївська область: географічний словник-довідник. - Миколаїв, 1995. - 160 с.

29. Друк В.В. Розвиток гірського туризму як складова державної

туристичної політики України. - ІЖБ: http://tourlib.net/statti_ukr/dmk3.htm

30. Заячківська Г. Індекс конкурентоспроможності України у сфері подорожей і туризму / Г. Заячківська // Економічний аналіз. - 2010. - Вип.7. - С.407-410.

31. Законодавче регулювання в країнах Європейського Союзу питання правового закріплення кластерів як суб'єкта економічних відносин та інструмента позиціонування регіонів в Європейському економічному просторі .- Європейський інформаційно-дослідницький центр,- 297 с.

32. Зелений туризм на Буковині представлений 75 сільськими приватними садибами // <https://putyla.org.Ua/2009/12/17/2e1e1d4igI2gp-па-Бикоуп.1йп1>

33. Жансагімова А.Е. Формирование туристского кластера и его влияние на экономику Республики Казахстан // Вестник Университета «Туран»,- 2011,— №3. - С. 73-77.

34. Ляшенко А.Х. Державна політика у сфері туристичних послуг / А.Х. Ляшенко // Держава та регіони. Сер. Економіка та підприємництво. - 2010. - №2. - С.93-100.

35. Квартальное В.А. Туризм: учебник / В.А. Квартальное. - М.: Финансы и статистика. - 320 с.

36. Килин О.В. Державне регулювання туристичної політики / О.В. Килин // Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України. - 2011. - Вин. 21.15. - С.199-203.

37. Кластери та інноваційний розвиток України [Електронний ресурс] / Український фонд підтримки підприємництва. - Режим доступу : http://ufpp.gov.ua/ckfinder/userfiles/files/lib_bissnes/klasterS.pdf

38. Коваленко Є. Концепція транскордонних кластерних систем в контексті розвитку технологічного укладу// Вісник ТНЕУ № 3, 2014 р.- С. 100- 110.

39. Коваль П. Ф. В'їзний туризм : навч. посіб. / П. Ф. Коваль, Н. О. Алешугіна. - Ніжин : Вид. Лукіяненко В. В., 2010. - 304 с.

40. Козменко О., Абрамитова Д. Методичний підхід до установи взаємозалежності в розвитку страхування і ринках туризму. Проблеми і

Перспективи в Управлінні, 13 (1), -2015- с. 113-120. Відновлено <https://businessperspectives.org/media/zoo/applications/publishing/templates/article/assets/js/pdfjs/web/6342>

41. Конкурентные региональные кластеры: подходы к национальной политике. Доклад ОЭСР, 2007 // Competitive Regional Clusters: National Policy Approaches. Режим доступу: (<http://www.oecd.org/publications/Policybriefs>).

42. Куценко Е.С. Алгоритм развития кластеров с участием малого и среднего предпринимательства в регионе. //Кластерные политики и кластерные инициативы: теория, методология, практика: Кол. монография под. ред. Ю.С. Артамоновой, Б.Б, Хрусталева - Пенза, ПГУАС, 2012, с. 80-118.

43. Любіцева О.О. Ринок туристичних послуг (геопросторові аспекти) / О.О. Любіцева- 3-тє вид., переробл. доп. - К.: Альтерпрес, 2005. - 436 с.

44. Михайліченко Г.І. Вектори сучасних трансформацій системи державного регулювання інноваційного розвитку туризму /Г.І. Михайліченко // Інноваційна економіка. - 2012. - №7. - С.39-45.

45. Макогонов А.Н., Иванов А.С., Никитинский Е.С. Характеристика нагрузки и условия оптимизации пешего передвижения туристов в пустынной местности: материалы XIII Международного научного конгресса «Современный олимпийский спорт и спорт для всех». - Алматы, 2009. - С. 55-58.

46. Матеріали для учасників стратегічної сесії кластеру сільського туризму Сколівського гірського району 7 грудня 2017 Сколе// Спілка сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні

47. Милашевич Е.А. Экспорт медицинских услуг Беларуси: тенденции развития и направления стимулирования/ Е.А. Милашевич.- Минск: Беларуская навука .- 2017 .- 195с.

48. Мингалеева Ж., Ткачева С. Кластеры и формирование структуры региона // Мировая экономика и международные отношения,- 2009,- №5 - С. 100-102.

49. Михайлюк О.Л. Туристичні кластери в оздоровчому туризмі Одеської області. - Режим доступу: <http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/handle/123456789/5476>

50. Михайлюк О.Л. Туристичні кластери на базі сільського (зеленого)

туризму // Зелена економіка. Зелені інвестиції. Зелений туризм : матеріали II Міжнародного форуму 25-26 вересня 2014 р., м. Одеса / НАН України, Ін-т пробл. ринку та екон.-екол. дослідж. та ін. - Одеса Пальміра, 2014. - 248 с. (с.230-234.)

51. Михайлюк О.Л. Перспективи розвитку винних туристичних кластерів на Півдні України // Науковий вісник, ОНЕУ, №1 (181), 2013, С. 29-41.

52. Михайлюк О.Л. Економічний, інфраструктурний і екологічний потенціал розвитку круїзного туризму в Одеській області// Науковий вісник ОНЕУ.-2014.-№ 10 (218)- С. 112-123.

53. Офіційний сайт Європейської кластерної платформи .- [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.clustercollaboration.eu/chister-organisations/standortagentur-tirol>

54. Портер М., The Competitive.- Advantage of Nations, 1990 г.

55. Портер М. Кластери та нова економіка конкуренції, Гарвардський бізнес огляд .- 1998 р.

56. Портер М.Э. Конкуренция: Учебное пособие. Пер. с англ. - М.: Издательский дом «Вильямс», 2001. - 496 с.

57. Пойтченко К.А. Кластери як фактор структурування економіки // Стратегія економічного розвитку України. К.: КНЕУ. - 2001. - Вип. 7. - С. 623- 628.

58. Посібник з кластерного розвитку [Електронний ресурс].- Режим доступу: <http://economy-mk.gov.ua/download/books/ClusterHandbookUkr.pdf>.

59. Парфіненко А. Ю. Сутність поняття «туристична політика держави»: теоретичний аспект // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна, № 1042, 2013 .- Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм» .- С. 119-123.

60. Ракиева О. Оценка эффективности кластерной политики: зарубежный опыт и российская практика .- Режим доступу: <https://cyberleninka.m/article/n/otsenka-effektivnosti-klasternoy-politiki-zambezhnyy-opyt-i-rossiyskaya-praktika-2>

61. Решетников Д.Г. Приоритетные направления туристской политики по оптимизации факторов конкурентоспособности туристского комплекса Беларуси / Д.Г. Решетников // Белорус, жури, междунар. права и междунар. отношений. -

2003. -№1. - С.86-94.

62. Севастьянова С.А. Региональное планирование развития туризма и гостиничного хозяйства: учеб, пособие / С.А. Севастьянова - М.: КноРус, 2007. - 256 с.

63. Стратегія розвитку Херсонської області на період до 2020 р,- Затверджено. Рішення XXXVI сесії обласної ради VI скликання 10.09.2015 № 1296,- Проект Європейського Союзу «Підтримка політики регіонального розвитку в Україні», <http://surdp.eu/>

64. Семенов В.Ф., Мозгальова В.М., Давиденко І. В. Регіональний рекреаційний кластер у контексті структурної перебудови економіки регіону // Регіональна економіка. - 2006. - №3. - С.78-89.

65. Скаловская О.М. Терминология в географии. Учебное пособие. - М.: Мысль, 2001. - С. 45.

66. Соколенко С.И. Производственные системы глобализации: Сети. Альянсы. Партнерства. Кластеры. Укр. контекст. - К.: Логос, 2002. - С. 146-174.

67. Стеченко Д.М. Кластеризація підприємств в умовах формування конкурентного середовища // Теоретичні та прикладні питання економіки. 36. наук, праць. КНУ ім. Шевченка. - 2003. Вип. 2. - 374 с.

68. Смаль І.В. Кластерні технології в туризмі: регіональний аспект //Туристично-краєзнавчі дослідження. - 2007. - Вип.7. - С.3-24.

69. Сеть распространения знаний ЮНВТО: концепции и членство. - URL: <http://know.unwto.org/sites/all/files/docpdf/conceptsandmembershipussian.pdf>

70. Туристичний імідж регіону: монографія / За ред. Парфіненка А. Ю. - Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна. - 315 с.

71. Тасмаганбетов А.Б. Развитие туристических кластеров в регионах Казахстана// Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка. Актуальні проблеми економіки .- №9(159).- 2014, с.271-275.

72. Терсіна О. Кластерна революція в Україні // Юридична газета від 04 жовтня 2016,- Режим доступу: <http://jur-gazeta.com/publications/practice/civilne-pravo/klasterna-re-volyuciya-v-ukrayini.html>

73. Трилленберг Г. Инновационно-кластерный подход к развитию туризма Украины в условиях глобализации / Г. Трилленберг // Журнал европейской экономики. - 2014. - №4. - Т.13. - С. 428-442.

74. Федоренко Ф.Д., А. М. Тугай, А. Ф. Гойко. Концепція кластерної політики в Україні // Економіка та держава №11/2008,- С.5-15.

75. Хартия туризма. - URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_640

76. Шаблій О.Т. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. - Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001. - 774 с. Алешугіна Н. О. Рекреаційно-туристичні ресурси України з основами туристичного ресурсознавства : навч. посіб. / Н. О. Алешугіна, О. О. Зеленська, І. В. Смаль. - Ніжин: М. М. Лисенко, 2014. -519 с.

77. Шепелев И.Г., Маркова Ю.А. Туристско-рекреационные кластеры - механизм инновационного совершенствования системы стратегическим управлением развития региона // Современные исследования социальных проблем: Электронный научный журнал. - 2012. - №3. - с. 21-25.

78. ТТТвец Ю.Ю. Влияние процессов управления и самоорганизации на функционирование и развитие кластера // Актуальні проблеми економіки. - 2011,- № 9 (123). - с. 164-169.

79. Яровий В. Ф. Удосконалення інститутів та перспективи кластеризації галузі туризму в процесі євроінтеграції // Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу. - 2016. - № 4. - С. 17-20.

80. Cluster Management Guide - Guidelines for The Development and Management of Cluster Initiatives. Режим доступа: http://www.interreg4c.eu/uploads/media/pdf/2_Cluster_Management_Guide_CLOE.pdf

81. Clusters Are Individuals: Creating Economic Growth through Cluster Policies for Cluster Management Excellence. Режим доступа: <http://files.conferencemanager.dk/medialibrary/fl3db635-416d-4cbca465-8f2ff8796c6/>

82. Global Cluster Initiative Survey (GCIS). Summary Report. Assia Viachka, European Cluster Observatory, 10.09.2012, Stockholm, Regional Clusters in Europe, Observatory of European SMEs, 2002, No. 3

83. The Concept of Clusters and Cluster Policies and Their Role for Competitiveness and Innovation: Main Statistical Result and Lessons learned. Режим доступа: http://ec.europa.eu/enterprise/policies/innovation/files/clustersworking-document-sec-2008-2635_en.pdf

84. European Cluster Excellence Initiative (ECEI): The quality label for cluster organisations - criteria, processes, framework of implementation// 2012.05.22_The_quality_label_and_indicators_for_cluster_organisations_assessment

85. 2011 jobs accelerator overviews. — [ER]. Access mode: <http://manufacturing.gov/docs/2011-jobs-accelerator-overviews.pdf>.

86. Cluster spending exceeds Obama's goal. — [ER]. Access mode: <http://www.politifact.com/truth-ometer/promises/obameter/promise/309/support-regional-innovation-clusters>.

87. Obama Administration Announces \$15 Million Multi-Agency Challenge To Foster Job Creation and Business Innovation in Rural Communities Nationwide. — [ER], Access mode: <http://2010-2014.commerce.gov/category/tags/rural-jobs-and-innovation-Overview>; SB A Innovation Clusters, 12 Nov 2013. — [ER], Access mode: <http://www.clustermapping.us/sites/default/files/files/page>.

88. PwC/NVCA Money Tree Report. — [ER]. Access mode: <https://wpwcmoneytree.com>.

89. S. SB A, FY 2015 Congressional Budget Justification and FY 2013 Annual Performance Report.

90. Country report: [Электронный ресурс] - Режим доступа до ресурсу: <http://www.clusterobservatory.eu/system/modules/com.gridnine.opencms.modules.eco/providers/getpdf.jsp?uid=8e887503-elff-4222-98fd-a386558049a8>.

91. ECEI - Background | European Foundation for Cluster .- Режим доступа: <http://www.clusterecellence.org/background>

92. OECD. Innovation Policy Platform: Cluster policies, 2010. EfRL :<http://www.oecd.org/innovation/policyplatform/48137710.pdf>

93. Schmiedeberg C. Evaluation of cluster policy: a methodological overview. Evaluation 2010, 16 (4), pp. 389-412. URL:

inco .net/object/document/10551/attach/Evaluation-2010-Schmiedeberg-389-412.pdf

94. Christian Ketels, Goran Lindqvist, Orjan Solvell Strengthening Clusters and Competitiveness in Europe The Role of Cluster Organisations Dr The Cluster Observatory.- October 2012

95. Cluster programmes in Europe and beyond .- European Observatory for Clusters and Industrial Change.- May 2019,-
<https://www.eucluster2019.eu/files/events/4538/files/eocic-cluster-programme-report-2905.pdf>

96. Sieglinde Kindi da Cunha; Joao Carlos da Cunha Tourism cluster competitiveness and sustainability: proposal for a systemic model to measure the impact of tourism on local development // http://www.scielo.br/scielo.php?script=sci_arttext&pid=SI807-76922005000200005
 [Электронный ресурс] - Режим доступа: <http://www.economy.nayka.com.ua>.

97. Ablaev I.M. Innovation Potential of the Economy of the Region, the System of Indicators / I.M. Ablaev // Mediterranean Journal of Social Sciences. - 2015. - Vol 6.- № 1 S3.-P. 309-312.

98. The European ClusterCollaborationPlatform.
 URL:<https://www.clustercollaboration.eu/tags/tourism>

99. ClusterObservatory. URL:<http://www.clusterobservatory.eu/index.html>

100. The Concept of Clusters and ClusterPolicies and theirRole for Competitiveness and Innovation: MainStatisticalResults and LessonsLearned.
 URL:<https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/cl5445bd-8203-4d15-b907-56ea17a9876e>

101. Innovationclustersin Europe: A statisticalanalysis and overview of currentpolicy support. URL :<https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/e3facebl-1796-44a9-908c-d9cec5ec338f/language-en/format-PDF/source-113035836>

102. Challenges for EU supporttoinnovationinservices - Fosteringnewmarkets and jobsthroughinnovation. URL :<https://op.europa.eu/en/publication-detail/->

/publication/0fde4b3f-bb3c-4080-9d26-27e8193af54f/language-en/format-PDF/source-search#

103. Cluster programmes in Europe and beyond European Observatory for Clusters and Industrial Change.- May 2019,- <https://www.eucluster2019.eu/files/events/4538/files/eocic-cluster-programme-report-2905.pdf>

104. Lagos D., Courtis G., Business Clusters Formation as a Means of Improving Competitiveness in The Tourism Sector, European Research Studies, Vol. XI, Issue (1-2), 2008 pp. 11 European Cluster Alliance. URL:<http://www.proinno-europe.eu/index.cfm?fuseaction=page.display&topicID=223 &parentID=0>

105. Innovation clusters in the 10 new member states of the European Union: European Commission: Europe innova paper № 1. URL:https://www.hhs.se/contentassets/f51b706eld644e9fa6c4d232abd09e63/clusters_eu-10_publication.pdf

106. Definition of Tourism (UNWTO Definition of Tourism) / What Is Tourism ? ,Tugberk Ugurlu - 2010.

107. Franco M. The role of tourism public-private partnerships in regional development: a conceptual model proposal / M. Franco, C.Estevao // Cadernos EBAPE.Br. - 2010. - Vol. III, № 4. - P. 600-612.

108. Sorensen. F. (2007) “The geographies of social networks and innovation in tourism”, Tourism Geographies, 22-48 pp.

109. Faizova, G., Kozhevnikova, N., Kashipova, G., Zinurova, G., & Egorova, E. (2015). Чинники Функціонування і Розвиток Туристичних кластерів в Регіональному Рівні. Європейські Дослідницькі Вивчення, 18 (3),с. 91-102.

110. Ferreira, J., Estevao, C. Регіональна конкурентоспроможність туризму, кластерного : концептуальна зразкова пропозиція. Повторна перспектива вивчення & управління Туризму, -2009- с. 37-51.

111. Peiro-Signes, A., Segarra-Ona, M. D. V., Miret-Pastor, L., & Verma, R. (2015). “The effect of tourism clusters on US hotel performance.”, Cornell Hospitality Quarterly, 155-167 pp.

112. Nordin, S. "Tourism clustering & innovation: Paths to economic growth & development.", European Tourism Research Institute. - 2003.

113. Mytelka, L. E., & Farinelli, F. Від місцевих груп до інноваційних систем. У: Система нововведення і розвитку: свідоцтво з Бразилії. Cheltenham, ВЕЛИКОБРИТАНІЯ, Northampton, Ma, USA. - 2004- pp.249-272.

114. Altenburg, T., Gillegand, W., & Stamer, J. M. Будівельний системний конкурентоспроможність. Berlin: Інститут Німецького Розвитку - GDI.-1998.

115. Storper, M. (1997). Регіональний світ. У Територіальному розвитку в глобальній економіці (pp. 5-52). Нью-Йорк, Преса Guilford.

116. Prahalad, C. K., & Ramaswamy, V. (2004). Разом створення Experiences: Наступна Практика в Створенні Значення. Журнал Діалогового Маркетингу, 18 (3), 5-14. Відновлено <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/ЗаВаммКеННа?doi=10.1.1.474.1975&rep=rep1&type=pdf>

117. Knoke, D., & Kuklinski, J. (1983). Рабочая аналитика. Лос Анджелес: Сага - 1983- 12 с.

118. Porter, M. E. Clusters and the new economics of competition. Harvard Business Review, - 1998-, 77-90 с.

119. Rosenfeld, S. Business clusters in America: Стратегии и взаимодействие, проект подготовлен для Организации экономического сотрудничества и развития, Париж, Франція. -1998-. Available online: www.shorebankcleveland.com/media/pdf/cluster.pdf.

120. Christensen, P., McIntyre, N., & Pikholtz, L. Заохочення громади та економічний розвиток - стратегія використання галузевих кластерів для зв'язку мікрорайонів з регіональною економікою,- 2002- Доступно в Інтернеті: www.shorebankcleveland.com/media/pdf/cluster.pdf.

121. The Travel & Tourism Competitiveness Report 2011.
URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_TravelTourismCompetitiveness_Report_2011.pdf

122. Christian Ketels, Goran Lindqvist, Orjan Solvell Strengthening Clusters and Competitiveness in Europe The Role of Cluster Organisations Dr The Cluster

Observatory.- October 2012.